

ԴԻՍԱՎՈՐ ՄԻԱԿԱԶՄ՝ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԱՌԱՃՆԵՐՈՒՄ ԵՎ ԱՍՍՅՎԱԾՔՆԵՐՈՒՄ

Առաձները և ասացվածքները (այսուհետև՝ ԱԱ) ժողովրդական բանահյուսության ամենատարածված ստեղծագործություններն են: Սրանք պատկանում են վիպական ժանրին: Բայց ի տարբերություն վիպական ժանրի մյուս ստեղծագործությունների, ԱԱ-ներում կյանքի երևույթներն ու հարաբերությունները պատկերվում են առավել սեղմ և պատկերավոր խոսքի միջոցով: Հաճախ մեկ կամ երկու բառով արտահայտվում է մի ամբողջ իմաստություն:

ԱԱ-ները յուրահատուկ ձևավորում ունեն և լեզվական ինքնատիպ արտահայտություն. այնտեղ հանդիպում են նախադասության ամենաբազմազան դրսևորումներ՝ միակազմ և երկկազմ, պարզ և բարդ: Ընդ որում, նախադասության այդ դրսևորումների շրջանակներում կարելի է ցույց տալ հայերենի լեզվաքերականական հնարավորությունների անսպառ իրացումներն ու բացահայտել նրանց ոճական արժեքը:

Հարցադրումների այս համալիր շրջանակը առանձին քննության նյութ է. սույն հոդվածում կփորձենք անդրադառնալ միակազմ նախադասությունների իմաստակառուցվածքային իրացումներին հայերենի ԱԱ-ներում:

Միակազմ նախադասություններն ըստ իրենց արտահայտության ձևերի լինում են երեք հիմնական տեսակի՝

- ա) դիմավոր միակազմ.
- բ) անդեմ միակազմ.
- գ) բառ-նախադասություններ.

Անհրաժեշտ է քննել, թե այս տեսակները ինչպիսի արտահայտություն են գտնում ԱԱ-ներում:

Դիմավոր միակազմ նախադասություններն արտահայտվում են բայի դիմավոր ձևերով, առանց ենթակայի: Ենթական չկա, և անհնար է, կամ հարկ չկա այն արտահայտելու: Դրանք ձևավորվում են բայի տարբեր եղանակներով և լինում են երեք տեսակ՝

- ա) անորոշ-դիմավոր.
- բ) ընդհանրական-դիմավոր.
- գ) հատկանիշն ընդգծող միադիմի նախադասություններ¹.

Այս երեք տեսակներից ԱԱ-ներում հանդիպում ենք գերազանցապես ընդհանրական-դիմավոր նախադասությունների: Դա, ինչպես ասել ենք, պետք է բացատրել առաձների և ասացվածքների արտահայտած իմաստներով, որոնք ընդհանուր ճշմարտություններ են և վերագրվում են մարդկանց ընդհանրապես:

ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ ԱՆԵՆԹԱԿԱ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ. Ընդհանրական-դիմավոր են կոչվում այնպիսի միակազմ նախադասությունները, որոնց ստորոգյալի գործողությունը հավասարապես վերաբերում է բոլոր դեմքերին. դեմքը միայն ձևական նշանակություն ունի և արտահայտման միջոց է²:

Շան պոչը կտրես, ոչխար չի դառնալ (324):

Սրանք այն նախադասություններն են, որոնց ստորոգյալի արտահայտած հատկանիշը վերագրվում է բոլորին, մարդկանց ընդհանրապես:

Այսպես, օրինակ, երբ ասում ենք «Երկաթը տաք-տաք կծեծեն», նկատի չունենք որևէ կոնկրետ անձի, սուբյեկտը ուղղակի իմաստով չենք հասկանում: Առաժը նշում է, որ գործն առհասարակ չպետք է ուշացնել: Կամ՝ «Ունքը շինելու տեղ, աչքն էլ հանեց»

¹ Մասնագիտական գրականության մեջ դիմավոր միակազմ նախադասությունների այլ բաժանում է նաև առաջարկվում՝ ա) ձևական դիմավոր նախադասություն, բ) անորոշ դիմավոր նախադասություն, գ) ընդհանրական միակազմ դիմավոր նախադասություն (տես Ս.Աբրահամյան, Ն.Պառնասյան և ուրիշներ, Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 3, Եր., 1976, էջ 467 - 492): Ս. Աբրահամյան, Հայոց լեզու. Շարահյուսություն, Եր., 2004, էջ 63:

² Ս. Աբրահամյան, Վ. Առաքելյան, Վ. Զոսյան, Հայոց լեզու, հ. 2, Եր., 1975, էջ 277:

(էջ 79) առածը բնութագրում է ընդհանրապես այն մարդկանց, որոնք շինելու տեղ ավելում են եղածը:

Ընդհանուր դիմավոր նախադասություն. դիմայնությունը խիստ ընդհանրական է, գուրկ է մասնավոր հատկացումներից. հավասարապես կարող է վերաբերել բոլոր դեմքերին³: (Հացը հացթուխին տուր, մեկն էլ՝ ավել): Սրանք առավել տարածված են ԱԱ-ներում, քնավոր խոսքերում:

Քանի որ առածներն ու ասացվածքները ժողովրդական խոր մտքեր, բնութագրումներ են և արտահայտում են կյանքի փորձից հանված ընդհանրացող մտքեր, եզրակացություններ, ապա վերաբերում են ոչ թե մեկ կամ երկու անձի, այլ մարդկանց ընդհանրապես: Դա են հաստատում մեր ուսումնասիրության վիճակագրական տվյալները: Ընտրված 500 առածներից 350-ն ընդհանրական անենթակա նախադասություններ են, որոնց ստորոգյալները կարող են արտահայտվել քերականական տարբեր դեմքերով, եզակի կամ հոգնակի թվով, բայց հատկանիշը միշտ էլ վերագրվում է բոլորին:

ԱԱ-ներում ընդհանրական անենթակա նախադասությունների ստորոգյալներն արտահայտվում են.

ա) Բայի հոգնակի երրորդ դեմքով.

Օրինակներ՝ «Մի ձեռքով երկու ձեռքով չեն բռնի» (էջ 40), «Ամեն բարև տվողին բարեկամ չեն ասիլ» (էջ 307), «Ճտերն աշնանն են հաշվում» (էջ 192), «Մեխի գլխին բռունցքով չեն խփիլ» (էջ 162), «Մարդին ընկերովը կը ճանաչեն» (էջ 229) և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, հոգնակի երրորդ դեմքով արտահայտված նախադասությունների ստորոգյալները հիմնականում ժխտական խոնարհման են կամ արտահայտված են պայմանական եղանակով: Ըստ արտահայտած իմաստի՝ սրանք խրատներ են, իմաստուն խորհուրդներ:

բ) Բայի եզակի երկրորդ դեմքով.

Օրինակներ՝ «Ամեն անգամ խնձոր պոկելիս ծառ տնկողին միտդ բեր» (էջ 307), «Քանի լեզու գիտես, այնքան մարդ ես» (էջ 240), «Կնճա բաժնքով մարթ չես դառնա» (էջ 161):

Այս օրինակներում բայի երկրորդ դեմքը երկրորդ դեմքի անձ չի նշանակում, և հատկանիշը չի վերագրում միայն երկրորդ դեմքին, այլ մարդկանց ընդհանրապես: Եթե այս նախադասություններում փորձենք ավելացնել *դու* դերանունը, առածը կիմաստափոխվի, կամ կնեղանա խորհրդի հղման ընդգրկումը: Թերևս հնարավոր կլինի նույն միտքն արտահայտել *մարդ* բառով նախադասությամբ: Օրինակ՝ «Խնձոր պոկելիս մարդ ծառ տնկողին միտը պիտի բերի» կամ «Կնճա բաժնքով դու մարդ չես դառնա»:

Բայի եզակի երկրորդ դեմք ունեցող ստորոգյալների մեծ մասը հրամայական եղանակի է: Օրինակ՝ «Տուն մի՛ գնի, դրացի գնե» (էջ 224), «Տու՛ր ծնողին, որ տա գավկին» (էջ 71):

գ) Եզակի և հոգնակի առաջին դեմքով:

Օրինակ՝ «Մի՛ն կարկատան ունեմ, քառսուն ծակ», «Հոգուդ մեռնեմ, քանապո՛ւր, դու էլ ժլատ կերակուր» (էջ 114), «Չը գնացի՛նք քոռերու հետ, մնացի՛նք քոքոշներու հետ» (էջ 311), «Մեջք-մեջքի որ տանք, սար կու շուռ տանք» (էջ 211):

Առաջին դեմքով ասված այս մտքերը վերաբերում են ոչ միայն խոսողին, այլև ընդհանրական գաղափար են արտահայտում: Այսպես, օրինակ՝ «Մեջքմեջքի որ տանք, սար կու շուռ տանք» առածը ուղղակի իմաստով չպետք է հասկանանք, և չի նշանակում, որ եթե մի քանի հոգի («մենք») իրար մեջքի տանք, սարեր շուռ կտանք, այլ միասնական ուժը միշտ էլ հաղթանակում է:

դ) Ընդհանրական անենթակա նախադասություններ են կազմվում նաև չեզոք սեռի և նրա կրավորաձև բայերի եզակի երրորդ դեմքով: Օրինակ՝ չի մտվում, չի մայվում և այլն: ԱԱ-ներում այդպիսի նախադասություններ չկան:

ե) Ընդհանրական անենթակա նախադասություններ են կազմվում նաև *մարդ* բառով: Թու՛մանյանը գրում է. «Դժվար է, ասավ, երբ անգործ է մարդ»:

Մարդ ասելով՝ բանաստեղծը ինչ-որ մարդու նկատի չունի, այլ ընդհանրապես մարդկանց: ԱԱ-ներում շատ կան այդպիսի նախադասություններ: Թվում է, թե այստեղ

³ Հ. Պ ե տ ր ո ս յ ա ն, Հայերենագիտական բառարան, Եր., 1987, էջ 466:

մարդ բառը անորոշ առումով անենթակա մախադասություն է կազմում, բայց այդ բառն անորոշ առումով կարող է ենթակա էլ լինել և կազմել ենթակայով մախադասություն: Օրինակ՝ «Մարդ կա՝ մարդ ա, մարդ կա՝ զարդ ա» (էջ 61), մանավանդ այն դեպքում, երբ որևէ լրացում ունի:

ԱԱ-ներում մարդ բառը հիմնականում լրացման հետ է հանդիպում: Օրինակներ՝ «Ամեն մարդ իրա դարդը կասի» (էջ 154), «Աղեկ մարդը խոսքի վրա կուգա» (էջ 195), «Ամեն մարդ իրեն կարպետը ջրեն ինքը պիտի հանն» (էջ 149):

ԱԱ-ներով ընդհանրական անենթակա մախադասությունները արտահայտվում են բայի տարբեր եղանակներով, բայց գերակշռող սահմանական, ըզձական և հրամայական եղանակներն են:

ա) Սահմանական եղանակով: Օրինակներ՝ «Ճտերն աշմանն են հաշվում» (էջ 192), «Կա՛մ գժի հետ խոսել ես, կա՛մ գարի հաց կերել ես» (էջ 63), «Լսել է Բաղդադ խորմա կա, չի գիտեր՝ ինչպես կուտեն» (էջ 53) «Ալուրս մաղեցի, մաղս կախեցի» (էջ 81), «Տվեցին սարին, դիպավ Գասպարին» (էջ 113):

Սահմանական եղանակի բայերը շատ են հանդիպում ժխտական խոնարհմամբ: Օրինակ՝ «Ինչ չէր տեսել պատեն կախ, հիմի տեսավ ճակտեն կախ» (էջ 91), «Ցավը լեռներուն են տվել, չեն դիմացել, առել մարդուն են տվել» (էջ 204):

Այսպիսի մախադասություններում բայերը արտահայտվում են հիմնականում անկատար և վաղակատար ներկա, անցյալ կատարյալ ժամանակներով: Օրինակներ՝

1) անկատար ներկա:

«Առանց ձիու մտորք ա կապում» (էջ 136), «Տախտակի դուռը ծեծողի երկաթն դուռն են ծեծում» (էջ 123): Այս վերջին առածի իմաստն այն է, որ չարիքն ու բարիքը հատուցվում են ըստ արժանվույն:

2) Հաճախակի գործածություն ունեն անցյալ կատարյալ ժամանակով արտահայտված ԱԱ-ները: Օրինակ՝ «Եզները կորչելուց հետո գոմը փակեցին» (էջ 113):

3) վաղակատար ներկա: Օրինակ՝ «Մարերուն կաքավը մարմանդը (դաշտը) հապս են արել, բանտարկել» (էջ 110), «Ծառը տնկել են, որ բարն ուտեն» (էջ 98):

Ինչպես նկատում ենք, ԱԱ-ներում չեն գործածվել հարակատար ներկա և անցյալ, ինչպես և անցյալի ապառնի, անցյալի վաղակատար, ներկա ապառնի ժամանակներով բայեր:

բ) Հրամայական եղանակի բայերով արտահայտված ստորոգյալ ունեցող ընդհանրական անենթակա մախադասությունները շատ են ԱԱ-ներում: Դրանք արտահայտված են ինչպես դրական, այնպես էլ ժխտական (արգելական հրամայական) խոնարհմամբ: Օրինակներ՝ «Վարը մստի, որ վերևը քեզ տեղ տան» (էջ 6), «Գիտունի հետ քար քաշի, անգետի հետ փլավ մի՛ ուտի» (էջ 12), «Տուն մի՛ գնիր, դրացի գնե» (էջ 224), «Երեսին մի՛ մտիկ անի, բախտին մտի՛կ արա» (էջ 57), «Արի՛ մեղքով, մի՛ գալ պարտքով» (էջ 25), «Մի՛ ունեցիր հարյուր դահեկան, ունեցի՛ր երկու բարեկամ» (էջ 58):

Այս եղանակով արտահայտված ԱԱ-ները արտահայտում են խրատ, խորհուրդ և հորդոր:

գ) Ըզձական եղանակով: Օրինակներ՝ «Մին մի՛ տա, որ երկու չուզի» (էջ 22), «Գազ մը չքաշի, մազ մը կը քաշի» (էջ 53), «Էդ քեզ խրատ, էլ չը ցանես կտավատ» (էջ 29): «Տաշտին մեռնեն, որ մի տաշտ էլ կողքին ա» (էջ 44):

Ինչպես տեսնում ենք, այս ստորոգյալները հիմնականում ժխտական խոնարհմամբ են:

դ) Պայմանական եղանակով: Օրինակ՝ «Մին կխոսես, մին էլ կլսեն» (էջ 36), «Ամեն մարդի իրա պատանովը կախ կըտան» (էջ 126), «Առանց ածիլ չեն խաղա» (էջ 152):

ե) Ընդհանրական անենթակա մախադասությունները արտահայտվում են մակարկադրական եղանակով: Ինչպես, օրինակ. «Պիտի ուզեն հարսնացու, առնեն շոր ու մատանիք, պիտի փոխեն ծածկը տան» (էջ 66):

Սակայն ԱԱ-ներում այսպիսի մախադասություններ չեն հանդիպում: Դրա պատճառն այն է, որ այս եղանակը ցույց է տալիս հարկադրաբար կատարվելիք գործողություն, իսկ առածներն ու ասացվածքները ժողովրդական խրատներ են, խորհուրդներ, հորդորանք, բայց ոչ պարտադրում:

զ) ԱԱ-ներում ստորոգյալը կարող է և բաղադրյալ լինել: Օրինակ՝ «Ինչքան որ գիտում ես, չիմացածդ մի անգետից հարցրու» (էջ 6): «Շուն ես՝ քո դռանը հաչի», «Բանի լեզու գիտես՝ այնքան մարդ ես» (էջ 69), «Ջրի վրայի ճնճուղ է» (էջ 43), «Բանվորի մանգաղը գողցող է» (էջ 49):

Հայերենը շատ ճկուն է, և հաճախ կարող ենք միևնույն առածը կամ ասացվածքը տարբեր դեմքերով ու ժամանակներով արտահայտել: Ինչպես՝ «Երկաթը տաք-տաք են ծեծում» և «տաք-տաք կծեծեն», «Ո՞ր մատղ կտրես, որ չցավա» և «ո՞ր մատղ կտրեն, որ չցավի» և այլն:

Անհրաժեշտ է ուսումնասիրել նաև, թե առած-ասացվածքներում ընդհանրական անենթակա մախաղասությունները ինչպիսի կառուցվածք ունեն: Թե՛ երկկազմ և թե՛ միակազմ ԱԱ-ները վիճակագրական վերլուծության ենթարկելով՝ նկատեցինք, որ գերակշռողը պարզ ընդարձակ և բարդ համադասական մախաղասություններ են:

Ընդհանրական – անենթակա պարզ համառոտ մախաղասությամբ առածների ու ասացվածքների չենք հանդիպում, որովհետև պարզ համառոտ մախաղասությունները երկկազմ են, բաղկացած ենթակայից և ստորոգյալից:

ա) Պարզ ընդարձակ մախաղասություն՝ «Ամեն մարդու մեղք իրանից կուգեն (էջ 196): «Երկու աչքիդ մեկին մի՛ հավատա» (էջ 7), «Ամեն բարև տվողին բարև չեն ասի» (էջ 167), «Շան կաղալուն մի՛ հավատա» (էջ 34):

Բազմակի ստորոգյալներով՝ «Երկու լսե, մեկ խոսի» (էջ 6), «Չեն ուտեր՝ ճեպս դրեք, չեն կարգվի՝ ծոցս տվեք» (էջ 52) և այլն:

Երբեմն կարող է այդ միավորյալ մախաղասությունների ստորոգյալը գեղչված լինել: Օրինակ՝ «Հազար խոսքին՝ մեկ խոսք, հազար ճնճղուն՝ մեկ քար» (էջ 7) անենթակա մախաղասության ստորոգյալները (ասա, գցիր) գեղչված են:

բ) Բարդ համադասական մախաղասություն. Օրինակ՝ «Գիտունի հետ քար քաշի, անգետի հետ փլավ մի ուտե», «Շան հետ ընկերացիր, փետը ձեռքիցդ մի գցի»:

Ինչպես տեսնում ենք, բարդ համադասական կառուցվածք ունեցող ընդհանրական ասացվածքները կապակցված են շարահարությամբ: Այս մախաղասություններում գեղչված են *բայց, իսկ* շաղկապները: Շաղկապի գեղչումը ավելի դիպուկ է դարձնում առածը, իսկ բերված օրինակները ձևավորվում են ներհակական կապակցությամբ:

դ) Բարդ ստորադասական մախաղասություն. Օրինակ՝ «Վարը մստի, որ վերևը քեզ տեղ տամ» (էջ 6), «Մին մի տա, որ երկու չուգի», «Ազապ աղջիկ առ, որ շապիկդ ի մտնի» (էջ 66), «Ծառը տնկել եմ, որ բարձր ուտեն» (էջ 98): Այստեղ երկրորդական մախաղասությունները գլխավորի հետ կապակցվել են *որ* շաղկապով: Կարող է այս տիպի անենթակա մախաղասությունը լինել բարդության մի եզրը, իսկ մյուսում արտահայտվի ենթական: Երբեմն էլ առաջին մախաղասությունից երևում է, թե որն է երկրորդականի ենթական, այսինքն՝ այն կախյալ թերի մախաղասություն է:

1. «Ամառակի երեսին քքես, կասի՝ անձրև ա գալիս» (էջ 38):

2. «Ազապ աղջիկ առ, որ շապիկդ ի մտնի»: Այստեղ բերված օրինակներում գլխավոր մախաղասության օգնությամբ երևում է, որ երկրորդական մախաղասությունների ենթակաները *աղջիկ* և *ամառակ* բառերն են:

Ընդհանրական անենթակա մախաղասություններն ըստ երանգի լինում են պատմողական, հարցական, հրամայական և բացականչական:

ա) Պատմողական մախաղասություն. Օր.՝ «Չուկը ջրում բազար չեն անում» (էջ 44): «Կաթնատու կովի պտկին չեն քքի» (էջ 6), «Սատանից օխտն օր առաջ է ծնվել» (էջ 8):

բ) Հրամայական մախաղասություն. Օրինակ՝ «Գնա՛ մեռի, արի՛ սիրեն» (էջ 15), «Երեսին մի՛ մտիկ անի, բախտին մտիկ արա» (էջ 23), «Տուն մի՛ գնիր, դրացի գնե» (էջ 224):

գ) Հարցական մախաղասություն. «Իմացել եմ, որ Ազին մեռել է, չեն իմանում, թե ո՞ր Ազին է» (էջ 13), «Բարդին էլ ա շատ բոյով, ի՞նչ անես, որ բար չունի» (էջ 162):

դ) Բացականչական մախաղասություն. Օրինակ՝ «Ծո՛ւ, եզամը «պո» արին» (էջ 98):

Ընդհանրական անենթակա մախաղասություններից պետք է տարբերել այն մախաղասությունները, որոնց ենթական գեղչված է: Եթե անենթակա մախաղասության մեջ ենթակա չկա և չի էլ կարող արտահայտվել՝ մի դեպքում անհայտ լինելու, մյուս դեպքում հատկանիշը բոլորին վերագրված լինելու պատճառով, ապա գեղչված ենթա-

կայով նախադասության ենթական կարող է բառային արտահայտություն ստանալ նույն բառակապակցության մեջ, այսինքն՝ կարող է վերականգնվել:

Ի տարբերություն մյուս ընդհանրական-անենթական նախադասությունների՝ ԱԱ-ներում ընդհանրական անենթական նախադասությունների մեջ խոսքային որոշ միջավայրում երբեմն կարող ենք վերականգնել ենթական, և այն կարող է դառնալ երկկազմ: Դա այն դեպքում է, երբ առածը գործածվում է խոսքային որոշակի միջավայրում և վերագրվում է խոսակցին կամ խոսողին: Այսպես, օրինակ, իրար հետ զրուցող մարդկանցից մեկն ասում է մյուսին. «Դու հայելին առ երեսդ տես, որ ուրիշին փուտ չը դնես»: Ակնհայտ է, որ «դու» ենթական «Հայելին առ երեսդ տես, որ ուրիշին փուտ չը դնես» միակազմ նախադասությունը տվյալ խոսքային միջավայրում դարձրեց երկկազմ:

ԱԱ-ներում առավել հետաքրքրական կիրառություն ունեն դիմավոր միակազմ նախադասությունները, որոնք հանդիպում են անորոշ - դիմավոր, ընդհանրական դիմավոր և հատկանիշներն ընդգծող միադիմի նախադասության ենթատեսակներով: Դիմավոր միակազմ նախադասությունները ԱԱ-ներում նույնպես ունեն արտահայտության եղանակաժամանակային բազմապիսի դրսևորումներ, որ խոսում է քերականական իմաստների արտահայտման հայերենի ճկուն հնարավորությունների մասին:

ОБОБЩЕННО-ЛИЧНЫЕ (ОДНОСОСТАВНЫЕ) ПРЕДЛОЖЕНИЯ В АРМЯНСКИХ ПОСЛОВИЦАХ

____ Резюме ____

____ Г. Манукян ____

В пословицах встречаются следующие типы односоставных предложений: неопределенно-личные, обобщенно-личные и слова-предложения.

В данной статье рассматриваются структурные вопросы односоставного предложения, в частности, обсуждаются вопросы обобщенно-личных предложений, выясняются их языковые и грамматические особенности.

Данные статистики показывают, что из трех видов односоставного предложения в пословицах очень часто встречаются обобщенно-личные. Это объясняется тем, что пословицы выражают общие истины, в которых речь относится не к отдельному человеку, а к людям вообще.